

Тернопільський обласний краєзнавчий музей

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Книга друга

Частина I

Тернопіль
1997

Ярослав ФЕДУРУК

КОЗАЦТВО І ПОГРАНИЧНІ ВІЙНИ ХVІ СТ.

ЗА МАТЕРІАЛАМИ

„АРХИВА ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ“

В історії археографії та джерелознавства період другої половини ХІХ ст. відіграв виняткову роль. Без перебільшення можна сказати, що якби не робота, проведена в той час, то уявлення про історичний розвиток України були б набагато бідніші, аніж їх маємо тепер. Сьогодні доводиться лише дивуватися, яку титанічну працю виконували тоді науковці, наполегливо й настирливо вишукуючи в рукописних збірках Російської імперії документи з історії нашого краю.

Майже рівночасно виходили матеріали в Москві, Петербурзі, Києві, публіковані археографічною комісією, а також Імператорською Академією наук. Тут і п'ятитомні „Акты, относящиеся к истории Западной России“, і „Источники Малороссийской истории“ Дмитра Бантиш-Каменського, і „Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией“ разом з „Дополнениями...“ в дванадцяти томах, і „Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России“ і т.д., и т.п. Це лише та частина, яка, можливо, складає основу виданих документів, не взявши до уваги літописів, хронік та мемуарної літератури.

У цьому списку бракує ще одного величезного за обсягом видання джерел - „Архива Юго-Западной России“. Всі тридцять сім книг видавалися з 1859 по 1914 роки, причому деколи за рік виходило по два-три томи.

Тематично вони розбиті на вісім частин, що охоплюють різні сторони суспільно-політичного, соціально-економічного та національно-культурного життя України від ХІV до ХVІІІ століть. Церковно-релігійні відносини укладені в першій частині, далі - постанови провінційних сеймиків (ч.ІІ), акти до історії козацтва та гайдамацького руху (ч.ІІІ), матеріали до історії шляхти в Україні (ч.ІV), розвитку міст (ч.V), становища селян (ч.VI), документи, що належать до заселення Півдня України і татарських набігів з Криму (ч.VII), акти про адміністративно-правовий стан населення та землеволодіння (ч.VIII). У кожному томі безпосередньо перед публікацією документів поміщена вступна стаття упорядника, де автор дає загальну характеристику тих

проблем, тематику яких охоплюють вміщені джерела.

Звичайно, „Архив...“ не подає вичерпної картини історії козацтва і пограничних війн. Особливою мірою це стосується кінця XV і першої половини XVI ст. „Акты о козаках 1500-1648 г.“, вміщені у першому томі третьої частини, подають лише два документи цього періоду. Але, заручившись допомогою інших джерел, зокрема люстрацій - описів воєводств, замків, міст, сіл - можемо уявити собі те середовище в Україні, в якому зароджувалася козаччина.

Цей процес не був однорідним і проходив у складних умовах, де цілий ряд внутрішніх і зовнішніх факторів впливали на його формування. Перш за все, він пов'язаний з татарськими набігами, що почастишали в другій половині XV ст., а також з колонізацією пустинних земель прикордонних районів України. Тому не можна говорити про козацтво, обминувши ці питання стороною.

На перший погляд, зається, що такі два фактори не могли співіснувати. Адже татарським численним погромам піддавалися в першу чергу колонізатори Півдня. І справді, заселення проходило дуже повільно, але доволі вперто, попри небезпеку, котра чатувала на переселенців.

Ця небезпека була реальною. Після татар не залишалось нічого, крім спопелених полів та зруйнованих хат. Без огляду на вік і стать на місці стинали мешканців або вели їх в далеку неволю, де вони й гинули. Дуже мало хто повертався - головна маса людей залишалася на чужині.

Про такі напади ворогів знаємо з першої половини XV ст., коли у 1438 році Сади Ахмед смерчем увірвався на Поділля та зруйнував його. Після цього походи татар тривали частіше і вже на зламі віків відбувалися щорічно, а то й по два-три рази на рік. Побіжну характеристику цього подає Михайло Грушевський¹, відзначаючи, що наїзди татар стали головною причиною, котра послабила і майже припинила процес заселення земель, що проходив у першій половині XV ст.

Але найбільших потрясінь Україна зазнала, коли походи здійснював Менглі Гірей. 1478 року він нанівець спустошував землі Київщини, де після цього не могло налагодитися господарське життя². В майбутньому погроми не припинялися. Наприклад, 1482 року було захоплено і пограбовано Київ. Згодом - Житомирщину та Черкащину³, де „...людей поганьство татарове побрала...“, а також Полісся, Волинь і навіть Литву, Вільно⁴. Ті наїзди і грабунки завдавали нашим землям великої

шкоди. Україна вступила в XVI ст. обтяжена цілковитою руїною і не було видно ніякого просвітку, щоб вибратися з неї. Нові і нові біди порушували мир та спокій людей.

Уряд не був спроможний стримати натиск татар силами королівських військ. Через те спрямував усю енергію на колонізацію та заселення тих територій. Якщо взяти до уваги загальну характеристику цього процесу, то варто зважити на думку І. Житецького про існування трьох типів колонізації: шляхетсько-селянської, урядової (або замкової) і вільно-селянської⁵.

Король роздавав земельні наділи шляхтичам за їхню службу. При цьому пустинні території пограниччя, котрі треба було освоювати і боронити, діставалися, головним чином, українцям. Звичайно, ті не могли існувати без урядового захисту, тому гуртувалися довкола існуючих міст та селищ.

Важливішого значення набуло замкове заселення. Замки являли собою дерев'яні укріплення, розміщені на якійсь горі, огорожені валами й ровом та обставлені сторожовими баштами. В роки королеви Бони - дружини Жигимонта I - цей процес набрав швидкого ходу, особливо з часу заснування нею Барського замку, що став другим форпостом на Поділлі після Кам'янця. Невдовзі з'явився ще Руський та Гірський (пізн. Чемерисів) Бари, а 1540 року всі три міста отримали магдебурзьке право⁶. Довкола почали розселятися поселенці, заохочувані пільгами, що їм надавалися. Спонукала до цього сама королева, отримавши 26 червня 1546 року дозвіл власноручно роздавати землі поблизу Бару⁷. Окрім тих, виникають інші міста - елтушків, Деражне і ін.⁸ Розросталася мережа сіл і містечок, які зароджувалися у постійних війнах з кочівниками; спалювалися, зруйновувалися, а потім знову відроджувалися.

З люстрцій Барського староства 1565 9 та 1570 10 років видно, як через татарські наїзди люди не могли працювати на запуштених фільварках. Багато безлюдних сіл спалено, пограбовано - частину селян побрали в полон, інші порозбігалися. Поганими сусідами були також волохи, котрі нападали на українські землі з Південно-Західної частини Поділля.¹¹

Після тяжких потрясінь немало поселень, особливо тих, що лежали на татарських шляхах, не могли ожитися і прийти до ладу. Наприклад, село Кудіївці після погрому 1558 року не відродилося за сім років і стояло запусчене.¹² Не змогло укріпитися також містечко Деражне¹³ та ін.

Так само жилося і в інших землях - на Київщині, Черкащині, Брацлавщині. В дооколишніх селах Житомирського замку

люди „...через поганьства татар... пахати не сміють...“¹⁴ і з небезпеки живуть у місті.¹⁵ При Канівському замку зимують селяни з Підсичів, шість сімей з Колтігаїва, п'ятнадцять - з Вороного та ін., а Кам'янка взагалі опустіла й покинута¹⁶. Маєтки і землі Видубецького, Гнилецького, Зарубського монастирів розорені, навіть церковних людей у Києві залучають до оборонних робіт¹⁷. Запущені села Криве, Ходорків, Сокальчі, а також по Тетереву Вишневичі, Шибне, Зарубці та ін.¹⁸ Люстратори 1570 року констатували, що „в тим воєводстві Київським зараз дуже багато є городищ пустих“¹⁹. Пошматованою, спаленою, знищеною виглядала земля на пограниччі. У середині XVI ст. Київське воєводство не дуже сильно відрізнялось від того, яким було сто років перед тим: „Саме місто (Київ) знаходиться на кордоні з Татарією і сюди з'їжджається чимало купців з хутрами, що везуться із Верхньої Русі...“²⁰

А тим часом у віддаленіших краях, у Кременці, Луцьку, на землях Волині, Полісся, окрім татар, котрі нерідко сюди навідувалися, погроми йшли зовсім з несподіваного боку - від самих панів.

У середині XVI ст. заселення цієї території в містах оформилося більш-менш стабільно і магнати чинили різні перепони, щоб не допустити нових поселенців. Ішов процес перерозподілу магнатських землеволодінь. Ось, наприклад, в описі Кременецького замку 1563 року²¹ люстратори згадують про розпорядження старости, щоб „козаків, а також людей неосілих прихожих, ніде в селах більше, як три дні не ховати; і коли до кого-небудь якийсь козак прийде і також виходити буде, щоб все село про то знало“²². Зовсім по-інакшому те саме явище трактується в Черкасах: „козаки, котрі будинків там не мають і тиї дають старості колядків по шість грошей, і сіна косять йому по два дні толоками за його стравою і за медом. А котрі не відходять в козацтво на поле, ані рікою у низ, служать в мітсах у наймах боярам або міщанам, тиї старості колядки давати, ані сіна косити не повинні“²³.

Документи показують, що козаки, часом, спокушались на звабливі пільги і осідали. Так, наприклад, в селах Куликів та Лисохорчах Хмільницького староства зустрічаємо якихось козаків²⁴, а в Летинці один козак завів собі корчму²⁵. У Кременці Михайло Козак, котрий, видно, вже давніше поселився, отримав волоки²⁶... З другого боку, щоб злиденні люди, або ті, хто від неприятелів мав велику шкоду та кривду, не повтікали на пограничні вольності, староста відпускав немало данин, „...що

ледве в іншого і половину візьме²⁷. Деякі пограничні села взагалі ніяких податків не платили, щоб утримувати там людей, як це було, наприклад, в Іванівцях Хмільницького староства...²⁸

Вже згадувалося про наїзди магнатів. Маємо багато документів, що ілюструють нам цю картину міжосібних пограбувань, а також втечі селян від одних панів до інших. Козаки і „прихожі“ з'являлися в тих землях зовсім без якого-небудь господарства або майна, і шляхтичу дуже довго доводилося чекати, доки ці нові поселенці твердо стануть на ноги, щоб з них можна було тягнути податки і залучати до господарської повинності. Набагато легше було переманити селян від сусіда, або силою їх забрати. Берестейський воєводич Фрідріх Тишкевич, наприклад, не відмовлявся ні від того, ні від іншого. Він кликав людей до себе, обіцяв їм двадцять років волі та інші привілеї, а селяни, обтяжені поборами та повинностями, спокушались на це²⁹. Коли такий спосіб не допомагав, Тишкевич озброював своїх слуг, утворюючи загін в кількасот чоловік, і нападав на інших панів³⁰. Подібних шляхтичів було безліч, а погроми, грабунки і боротьба селян не припинялися впродовж усього часу. Миколай Збаразький пограбував і спалив маєтки Михайла Лубунського, а мешканці порозбігалися. Село Микулинське спалив вщент, а сім'ї разом з господарствами побрав до себе³¹. З того ж Збаража урядник княгині Станіслав Ус силоміць переселив до Берестя п'ять сімей з усіма господарствами із села, що належало Михайлові Ворковському³². Постійні набіги Олександра Вишневецького на Кременецький повіт супроводжувалися грабунками, побоями селян, знущаннями над ними і насильницьким переселенням сімей на свої землі³³. Дуже часто наїзд на село закінчувався тим, що воно відходило до маєтків нападника, як це сталося, коли староста вінницький і брацлавський Юрій Струсь пограбував маєток писаря земського воєводства Брацлавського³⁴. Ті села, що піддавалися розоренню і вогню, довгий час стояли пусті, бо не було жителів, котрих або вбивали, або полонили, або вони самі розбігалися в різні боки. Коли сім'ї добровільно переходили до інших господарів, то колишні - посилали за ними своїх урядників. Але здебільшого марно, бо втікачів не повертали, а посланцям часто перепадало побоями і навіть ув'язненням³⁵. Це не поодинокі випадки. Документів з цього приводу дуже багато³⁶. М.Владімірський-Буданов зробив висновок, що „...все це прямо входило в колонізаторські розрахунки сильніших панів; пригноблені селяни волею-неволею переходили до нападників.

Таким чином, утворювалися сильніші центри колонізації...³⁷ І це, безперечно, було так, але не у відношенні всієї України. Такий тип насильницької колонізації не був характерним для ряду воеводств і староств, що в першу чергу потрапляли під татарські напади, хоча і тут маємо подібні випадки³⁸. Але вони були поодинокі і не набрали масового характеру. Головна увага в тих землях скеровувалася на переселенців з різних територій, в тому числі і з тих, де велися ті шляхетські грабунки.

Переселенців уряд намагався всіляко заохотити до того, щоб вони змогли укріпитися на новому місці, і щоб мати з того не лише людей для відсічі татар, але і якийсь зиск.

Важливу роль при цьому відігравали уходники - люди, яким урядники надавали землю або стани, вживані під назвою „уходи“. Вони простягалися по Дніпру, Ворсклі, обох Інгульцях, Самарі, Тясміні і багатьох озерах - на місцях, що були з давніх часів відомі величезною кількістю риби та іншої поживи. Довкола розкривалися чудові можливості, щоб розвивати різні промисли. Однак найбільше приваблювало відчуття волі і відсутність будь-якої адміністрації.

Більшість уходників були бідними людьми, які не могли самотійно налагодити своє господарство і потребували чиеїсь допомоги. За неї вони мусили віддавати якусь частину прибутку. Наприклад, хто йшов на рибний промисел, давав воеводі десятину, хто на бобровий - половину³⁹. Половину здобичі забирав черкаський староста⁴⁰. Без сумніву, спуститися на південь, відірватися від замку, людських осель і поблизу самого ворога промишляти міг не кожен. Добрий уходник повинен був вміти не лише займатися господарством, але володіти зброєю. Через це можна припустити, що іншим джерелом їхнього збагачення були і напади на татарські улуси.

Самі урядники пускали на промисли в першу чергу людей з інших земель. Так, наприклад, черкаський староста посилав на уходи тих, хто приходив з Києва, Чорнобиля, Мозиря, Петрикова, Бихова, Могильова⁴¹, ба навіть пізніше їх відправляли на елисейський уход, що споконвіку належав черкащанам⁴². Київський воевода дозволяв ловити рибу вниз по Дніпру людям з Мозиря, Могильова, Речиці, Рогачова⁴³, причому скарги місцевих королію, що їм не можна піти на уходи, не мали добрих наслідків. Думається, що іногородців брали, щоб пізніше спонукати їх до переселення на пограниччя. Але не тільки. То були чужі люди з далеких країв, котрі не знали місцевих звичаїв та

традицій. В разі якої потреби вони залежали від урядників, котрі могли легше нав'язувати свої умови і вимагати більшого податку. Самі уходники гуртувалися у ватаги⁴⁴ на чолі з отаманом. Але не завжди хотілося повертатися назад і віддавати здобич воєводі або старості. Мали бути часті випадки, коли вони залишалися на низу, побудувавши свої укріплення, які давали можливість оборонятися від ворогів, бо інакше черкаський староста не видав би заборону на будівництво таких захисних споруд⁴⁵.

За один сезон набиралося до кількох сот чоловік, котрі йшли на промисли за пограниччя⁴⁶, а з часу виникнення фортеці на низу, немала їхня частина перейшла на Запоріжжя. Існує навіть думка, що ті ватаги слугували „...осередковими формами утворення Запорозької Січі“⁴⁷. Звичайно, вона дещо перебільшена, але, без сумніву, значення уходницького промислу було важливим у процесі формування козацтва.

На своїх початках козаки являли собою далеко не такий стан, коли їх об'єднала матір-Січ. У люстраціях про них згадують як про вільних людей і пов'язують з ними грабунки, погроми на фільварках, в містах і селах⁴⁸, господарювання на чужих уходах⁴⁹ та інші свавільні вчинки. Найбільше турбот вони завдали королю своїми нападами на татар. Турецький султан постійно скаржився до Варшави і вимагав рішучих заходів проти козаків. Король Жигимонт I спочатку підтримав ідею Остафія Дашкевича поставити на Дніпрі зібрані по містах ватаги⁵⁰ і сам спонукав козаків до нападів на татар, але пізніше намагався зробити все, щоб стримати їх від погромів улусів⁵¹. Подібні домагання короля, однак, були марними, бо старостам самим було вигідно, щоб козаки нападали на татар, бо вони мали якусь частку з такого промислу⁵².

Уряд, врешті, вирішив вжити рішучих заходів. 1541 року Жигимонт I відправив на Україну Стрета Солтановича, щоб переписати всіх козаків з Києва, Черкас і Канева до реєстру⁵³. Проте встановити над ними контроль не вдалося.

Заборона міщанам відправляти на Січ свинець, олово, селітру та інші припаси⁵⁴, ймовірно, було однією з причин нападів козаків на міста, укріплення яких і без того були запущені. Це супроводжувалося насиллям і грабунками. Наприклад, Лук'ян Чернецький з козаками і сіромою захопив містечко Кодню⁵⁵; кілька сот козаків та селян з Київщини напали на місто і замок Фороци⁵⁶ і т.п. Такі радикальні настрої панували не лише серед козаків і селян, але й міщан. Повсюду розгорялися повстання,

найбільш знаним з яких є бунт у Білій Церкві⁵⁷. Універсал Жигимонта III від 1590 року⁵⁸ не зміг перепинити народного гніву, який вилився у найбільші виступи XVI ст. проти Польщі - Косинського та Наливайка.

Для повнішого розкриття історії козацтва, очевидно бракує з'ясування ще одного важливого аспекту - існування гетьманства в тому часі. Найпростішою схемою є послідовний порядок, що склав М.Маркевич у своїй „Истории Малороссии“⁵⁹: до 1512 року - Предслав Лянцкоронський, потім на два роки - Дмитро Вишневецький, за ним - Остафій Ружинський до 1534 року. Насторожує те, що такий чіткий порядок гетьманів був у такого неоднорідного стану, яким були козаки. Чи не вперше на це звернув увагу В.Антонович у 1863 році⁶⁰, зробивши висновок про хибність поглядів істориків, які опиралися в першу чергу на матеріали літописів та хронік сучасників. Його висновок ґрунтувався на тому, що деякі князі очолювали походи до Криму в часи гетьманування інших. Так, війська Вишневецького знищили татарський загін у 1516 році⁶¹, Лянцкоронський з козаками у тому самому році пішов на Білгород, а у 1528 - на Очаків⁶² і т.д. На противагу Маркевичу вчений допускає, „...що вони володілами одночасно уділами в Україні, що кожен з них на правах князя був начальником общинного ополчення“⁶³.

Ополчення дійсно відігравало головну роль при організації оборони краю. Відомі, однак, випадки, коли уряд направляв свої війська для охорони міст від нападників. Жигимонт I у 1538 році виділив 5 тис. кіп грошей для найму тисячі кіннотників у Київ⁶⁴. 1559 року король Август надав кошти, щоб утримувати двісті вершників з тією самою метою⁶⁵, Жигимонт I послав роту службових людей черкаському старості на оборону замку⁶⁶. Це, звичайно, далєбі не повний список подібних випадків і навіть віддалено на нього не претендує. Але можна зостановитися на тому, що така форма оборони поступалася перед ополченням.

Ополчення збиралися воєводою, старостами або їхніми намісниками. Осередками тих ополчень ставали надійні та вправні воїни, котрі в джерелах зустрічаються під назвою „слуги“. Безпосереднє їхнє заняття було ходити на війни зі своїм начальником, за що вони отримували земельні наділи. Цілком можливо, що з часом багато з них пішли в козаки, але відомостей про це не зустрічаємо.

Першу згадку про таку категорію „Архив...“ подає у люстрації Київської землі 1471 року⁶⁷. Бачимо їх у селах Терисіїв,

Цвітків, Гуляльники та в ін. „...служба їхня на війну ходити“. Але подимне вони мусили давати і звільнялися лише на час походу. В пізніших описах земель бачимо їх повсюди, майже в кожному старостві: в Кам'янецькому при кордоні в селах Довжок, Смотрич, також в містечках Саварка, Гусятині⁶⁸, в Житомирському замку⁶⁹ і т.д.

До ополчення скликали всіх, хто міг тримати зброю. В Черкасах, Каневі „піддані землянські і церковні, котрі при замку в місті і при островах живуть, і гості... проти людей неприятельських, і в погоню за ними ходити...“ повинні⁷⁰. В Барському старостві міщани мали виходити на війну з елтушкова⁷¹; те саме з Брацлавським замком⁷². Ці відомості свідчать про великий і вирішальний вплив ополчень на організацію відсічі туркам і татарам.

Слід, однак, повернутися до схеми М.Маркевича, про яку щойно говорилося. Суперечливо у ній виглядають відомості також про особу Дмитра Вишневецького. Якщо відштовхуватися від висновків В.Антоновича, то гетьман мав на час смерті щонайменше вісім десятків літ, так як нижню межу його військової діяльності історик виводить не пізніше 1503 року: „...Сенько Полозович (черкаський староста -Я.Ф.) побрав речі у Козаків Черкаських, у князя Дмитрієвих козаків...“⁷³. У цьому місці набагато вірогіднішим видається твердження Михайла Грушевського про те, що тут йдеться про козаків київського воєводи Дмитра Путятича⁷⁴. З цього документа М.Грушевський робить ще один висновок, що козаків наймали на службу.

Про те, що на початку XVI ст. старости наймали людей свідчить грамота Станіслава Лянцкоронського від 23 січня 1516 року, де він записав 60 гривень якомусь Якову Яхновичу під умовою військової служби⁷⁵. Відома також спроба остерського ротмістра Станіслава Клопоцького найняти в місто загін козаків⁷⁶. І хоч це відноситься до пізнішого часу, документ є свідченням того, що наймана озацька сила використовувалася.

Простежуючи діяльність Дмитра Вишневецького, В.Антонович приписує йому вплив на черкащан під час відомого бунту 1536 року⁷⁷, „...де він заволодів було на час Черкасами і Каневом..., підбуривши мешканців цих міст до повстання проти королівського старости (Василя Тишкевича)...“⁷⁸. На жаль, автор не вказав джерело, яке він використав при цьому. Але про такий випадок не згадують інші дослідники, хоча відгомін після цього повстання залишився досить надовго⁷⁹. Думається, що згадка про участь у ньому такої видатної особи як Дмитро Вишневецький мусила би бути необійденою не лише істориками, але й

сучасниками.

є відомості, що 1540 року, в досить короткому часі після повстання, старостою Черкас і Канева став Михайло Вишневецький⁸⁰. І якщо говорити про причетність котрогось із Вишневецьких до повстання, то можна згадати також і про нього, хоча прямих підстав і тут немає.

Саме повстання в Черкасах виникло наступного року після смерті 1535 року старости Остафія Дашкевича. На жаль, документи „Архива...“ не зачіпають його політичної діяльності, пов'язаної з обороною краю та походів на Крим, окрім облоги Черкас Садет Гіреєм 1532 року⁸¹, яку гідно витримали міщани.

Але якщо Дашкевич різнився серед інших старост войовничою енергією та військовими здібностями, то нічим не поступався прагненнями розширити власні володіння. Як правило, урядовці отримували прибутки за рахунок запровадження нових податків з міщан, селян, уходників та інших людей. Очевидно, Василь Тишкевич, котрий прийшов до Черкас після Дашкевича, навіть не думав скасовувати повинності, запроваджені його попередником. Людей від поборів звільнив король⁸², хоч це можна було вирішити на місці. Така близькість двох подій навіває думку, що смерть Остафія Дашкевича могла бути приводом до повстання в Черкасах 1536 року⁸³.

Отже, яким би добрим та вправним оборонцем свого краю не був Остафій Дашкевич, що його славу народ доніс своїми вустами до хроністів, він залишився, однак, представником привілейованого стану і справа особистого збагачення в його житті займала не останнє місце.

Підсумовуючи сказане, бачимо, що документи і матеріали „Архива...“ подають цілісну, хоч далеко не повну картину історії козацтва на його початках. Простежується становлення, формування та різні причини, що тою чи іншою мірою впливали на розвиток цього явища в історії України. Весь процес штовхався на цю стежину впливом обставин суспільно-політичного та соціально-економічного життя того часу.

Козацтво поступово організовувалося у досконалу форму, класичний розвиток якої досягнув своєї кульмінації в середині XVII ст. Головну роль у цій еволюції відіграло будівництво фортеці на дніпрових порогах - Запорізької Січі.

Без сумніву, збірник не міг вмістити всіх аспектів цієї проблеми. Але того, що там є, досить, щоб скласти основу для подальшого дослідження.

м.Львів

1. Грушевський М. Акты Барского староства XVI-XVII в. // Архив Юго-Западной России. - К., 1893. - Ч.VIII. - Т.I - С.64-67.
2. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV века до Люблинской унии (1569 г.) // Архив... - К., 1890. - ч.VII. - т.II. - с.5.
3. Архив... - К., 1907. - Ч.VIII. - Т.IV. - Док.XV.
4. Владимирский-Буданов М. Вказ. праця. - С.7.
5. Житецкий И. Смена народностей в Южной Руси // Киевская Старина. - 1884. - Т.X. - Гл.4 : Литовско-польский период в Южной Руси. - С.8.
6. Архив... - К., 1893. - Ч.VIII. - Т.I. - Док.LVIII-LX.
7. Там же. - LXII.
8. Грушевський М. Вказ. праця. - С.91.
9. Архив... - К., 1890. - Ч.VII. - Т.II. - Док.XIV.
10. Там же. - Ч.VIII. - Т.I. - Док.CXXI.
11. Там же. - К., 1907. - Ч.VIII. - Т.V. - Док.XVIII.
12. Там же. - Ч.VII. - Т.II. - Док.XIV.
13. Грушевський М. Вказ. праця. - С.91.
14. Архив... - К., 1886. - Ч.VII. - Т.I. - Док.XVII. - С.131.
15. Там же. - С.127.
16. Там же. - Док.XV.
17. Там же. - Ч.VII. - Т.I. - Док.XVI. - С.121.
18. Там же.
19. Там же - К., 1905. - Ч.VII. - Т.III. - С.22.
20. Торгівля на Україні. XIV-середина XVII століття : Волинь і Наддніпрянщина. - К., 1990. - Док.13.
21. Архив... - Ч.VII. - Т.II. - Док.X.
22. Там же. - С.114.
23. Там же. - Ч.VII. - Т.I. - Док.XIV. - С.82.
24. Там же. - Т.II. - Док.XII. - С.144,160.
25. Там же. - С.155.
26. Там же. - Док.X. - С.138.
27. Там же. - Док.XII. - С.138.
28. Там же. - С.156.
29. Там же. - К., 1867. - С.VI - т.I - Док.LIV.
30. Там же. - Док.LXIV.
31. Там же. - Док.XVII.
32. Там же. - Док.XX.
33. Там же. - Док.XXI.
34. Там же. - Док.XLVII.
35. Там же. - Док.XIII, XX.

36. Там же. - Док. XXVI, XXVII, XXXIII, XXXVIII; - К., 1911. - Ч. VIII. - Т. VI. - док. XXXVII, XXXVIII, XLII; також Грушевський М. Вказ. праця. - С. 39-41.

37. Владимирский-Буданов М. Кому принадлежит главная роль в деле заселения Украины в конце XVI и начале XVII в. // Архив... - К., 1905. - Ч. VII. - Т. III. - С. 42.

38. Там же. - С. 44.

39. Архив... - Ч. VII. - Т. I. - Док. XVI. - С. 112-113.

40. Там же. - Т. IX - Док. XVII. - С. 372.

41. Там же. - Т. I - Док. XIV. - С. 85.

42. Там же. - Ч. VIII. - Т. V. - Док. LXXXII.

43. Там же. - Ч. VII. - Т. I - Док. XVI. - С. 112.

44. Там же.

45. Там же. - Т. II. - Док. XVII. - С. 372.

46. Там же. - Т. I. - Док. XIV. - С. 85.

47. Щербина Ф. Очерки истории южно-русских артелей и общинно-артельных форм. - Одесса, 1880. - С. 176.

48. Архив... - Ч. VII. - Т. II. - Док. XII - С. 153, 163.

49. Там же. - Т. I. - Док. XIV. - С. 103.

50. Яковлев А. З історії реєстрації українських козаків в першій половині XVI віку // Україна. - 1907. - Т. I. - Кн. 3. - С. 265.

51. Архив... - Ч. VIII. - Т. V. - Док. XIX.

52. Там же.

53. Там же.

54. Там же. - Ч. VII. - Т. III. - Док. I. - С. 13.

55. Архив... - Ч. III - Т. I. - Док. VIII.

56. Там же. - Док. IX.

57. Там же. - Ч. 8. - Т. V. - Док. CVI.

58. Там же. - Ч. III. - Т. I. - Док. XI.

59. Маркевич Н. История Малороссии. - М., 1848. - Т. I.

60. Антонович В. Содержание актов о козаках 1500-1648 г. // Архив... - К., 1863. - Ч. III. - Т. I. - С. I-CXX.

61. Там же. - С. XXVI.

62. Там же. - С. XXVII.

63. Там же.

64. Там же. - Ч. VIII. - Т. V. - Док. IX.

65. Там же. - Док. LIII.

66. Там же. - Док. XXIX.

67. Там же. - Ч. VIII. - Т. II. - Док. I.

68. Там же. - Док. XIII.

69. Там же. - Т. I. - Док. XVIII.

70. Там же. - Док. XV. - С. 98.

71. Там же. - Т. II. - Док. XVI. - С. 217.
72. Там же. - Док. VII.
73. Там же. - Ч. III. - Т. I. - Док. I.
74. Грушевський М. Історія України-Руси. - Львів-Київ, 1909. - Т. VII. - С. 85.
75. Архив... - Ч. - Т. I. - Док. XXIX.
76. Там же. - Т. V. - Док. LXV.
77. Там же. - Ч. III. - Т. I. - Док. II.
78. Антонович В. Вказ. праця. - С. XXX.
79. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. - СПб., 1865. - Т. - Док. 127: через 10 років у 1546 році Жигимонт II Август звільняв невинних бояр і міщан від судового вироку 1536 року.
80. Акты... - Док. 119.
81. Архив... - Ч. VIII. - Т. V. - Док. I.
82. Там же. - Док. XVIII.
83. Подібне міркування знаходимо, наприклад, в Андрія Яковлева: „Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году“ („Украина“. - 1907. - Т. I. - Кн. I. - С. 81-96).